

РЕЦЕНЗИЯ

за труда на ВАЛЕНТИНА ГЕОРГИЕВА СТЕФАНОВА „История на определеността в българския език”, обсъден в катедра „Кирилometодиевистика” към Факултета по славянски филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски” и представен за публична защита като *дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“* в област на висшето образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.1. Филология, специалност Български език (История на българския език)

Рецензент – проф. д.ф.н. ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ ИВАНОВ,

1. Данни за докторанта.

Валентина Георгиева Стефанова завършва висше образование по специалността Българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски” с образователно-квалификационна степен „магистър” през 2012 г. На 1 февруари 2013 г. е зачислена на редовна докторантура по История на българския език в катедра „Кирилometодиевистика” на Факултета по славянски филологии на същия университет. След изтичане на тригодишния срок на докторантурата Стефанова е отчислена с право на защита на обсъдения след положителна оценка в Катедрата по кирилometодиевистика дисертационен труд. От 2015 г. до днес работи като асистент в Секцията по компютърна лингвистика на Института за български език при Българската академия на науките.

2. Данни за докторантурата.

От представените материали се вижда, че са спазени всички процедурни изисквания на Закона за развитие на академичния състав в Република България и на Правилника за условията и реда за придобиване

на научни степени и заемане на академични длъжности в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

3. Данни за дисертацията и автореферата и научни приноси.

Дисертационният труд на докторантката Валентина Стефанова е посветен на историята на определеността в българския език. Темата на дисертацията е важна и актуална, тя е, както се казва в такива случаи, определено дисертабилна. Развитието на граматичната категория *определеност* в българския език и на определителния член като специфично средство за нейното означаване са обсъждани многократно от различни аспекти и с различни цели, но все още липсва обобщение на разнообразните теоретични постановки и методологични похвати, както и достатъчен по обем и надеждност илюстративен материал.

Дисертационният труд има две части – *теоретична* (с. 3-256) и *приложение* (с. 257- 475). *Теоретичната част* се състои от *Увод* (с. 3-10), *четири глави* (с. 11-238), *Заключение* (с. 239-247) и *Библиография* (с. 248-256). В приложението е представен целият материал, извлечен от Троянския дамаскин от XVII в., който в теоретичната част е използван частично.

В *Увода* са представени предметът, целите, задачите и методологията на изследването. Посочени са също и източниците, от които е извлечен емпиричен материал – писмени паметници и речникови материали. Обектът и целите на изследването са формулирани внимателно и точно, а седемте задачи показват изследователски намерения, които надхвърлят обичайните изисквания към първа докторска дисертация.

Авторката предварително уговаря, че няма намерение да се занимава с въпроса за времето на възникване на граматично изразената определеност в българския език, „а по-скоро да изясни на базата на емпиричен материал, извлечен от средновековни старобългарски и ранни

новобългарски паметници, как са функционирали задпоставените деиктични морфемни през различните периоди от историята на нашия език” (с. 3). Правилно е разбирането на В. Стефанова, че съвременните български членни форми¹ трябва да се разглеждат като резултат на продължителен процес на граматикализация – преход от средства към граматични форми за означаване на определеност.

В Увода са представени с кратки сведения писмените паметници, послужили за извличане на материал за историята на определеността в българския език. Струва ми се, че авторката е трябвало да мотивира по-подробно избора именно на тези писмени паметници и специално привличането на Бориловия синодик и на три от житията, написани от Евтимий Търновски. Имам предвид, че авторката изследва живите развойни процеси, свързани с възникването и установяването на българския определителен член, а както е известно, търновските книжовници от XIV в. са били твърде предпазливи в отношението си към тях.

Първата глава – „Определителният член” (с. 11-38) – има две части. В първата част (с. 11-23) се прави преглед на основни схващания за времето, когато възниква българският определителен член. Привеждат се мненията на Ю. Трифонов, Л. Милетич, К. Мирчев, Й. Курц, Г. Сване, А. Минчева. Списъкът не е пълен – авторката предварително е заявила, че няма да се занимава специално с този въпрос. Въпреки това смятам, че е било нужно в прегледа да се включат още и позициите на Б. Цонев и Ст. Младенов, макар че по друг повод в дисертацията Стефанова коментира техни научни позиции. Разнообразието на мнения за времепоявата на българския определителен

---

¹ Не виждам нищо притеснително в термина *членна форма*, както смята на с. 5 под линия авторката. Не си спомням да съм го срещал някъде със значение „членна морфема”, но и да има подобно нещо, то е очевидно недоглеждане.

член, изказвани от поколения слависти, очевидно показва, че този въпрос не може да бъде разрешен успешно без стабилна теоретична основа и свързана с нея методология. В такъв смисъл е уместно включването в края на този преглед и схващанията на Св. Иванчев и В. Маровска за процесите, свързани с трансформирането на старото показателно местоимение с анафорична употреба в морфологично средство (определителен член) за означаване на категорията *определеност*.

Втората част на първата глава – „Членната морфема в българските говори” (с. 23-38) – съдържа описание на членните морфemi в българските териториални диалекти, както и представяне на областите с троен определителен член. Използвани са обобщаващи диалектоложки трудове и проучвания на конкретни български диалекти. Дисертантката показва много добра библиографска осведоменост, което се отнася изобщо за дисертационния труд. Към посочения материал в бъдеще биха могли да се добавят и сведенията на томовете на Българския диалектен атлас, особено тези в четвъртата част на Обобщаващия том, която излезе от печат неотдавна. Добро впечатление прави обстоятелството, че В. Стефанова не се ограничава само с описание на съществуващите диалектни форми, а на места коментира и въпроси, свързани с произхода, системните особености и развойните процеси на част от тях. Авторката например специално коментира времето и причините за поява на кратък член при имената от мъжки род. Според нея това е станало още в старобългарски по евфонични причини и в началото вероятно е било характерно за всички старобългарски диалекти (с. 36). Струва ми се, че доказателствата за такъв извод засега са недостатъчни и не съвсем надеждни. Няма съмнение обаче, че този въпрос е много важен и в бъдеще Стефанова би могла да го проучи специално. Интересно би било да се види има ли историческа връзка между краткия член и родително-винителната форма за ед. ч. на мъжките съществителни. За евентуална

такава връзка свидетелстват немногочислени примери в средновековни български писмени паметници. Изнесени са примери и от източнобългарски диалекти. Не по-малко важно е да се обяснят причините за наличие на кратък член при имената от м. р. в говорите с тройно членуване (срв. напр. прегледа в *Каневска-Николова* 2006, с. 88-91).

В началото на втората глава на дисертационния труд – „Категорията определеност в съвременния български книжовен език” (с. 39-69) – В. Стефанова накратко характеризира детерминацията като сложна граматическа категория, която има семантично-прагматичен характер, т.е. свързана е както с отразяваната в изказването ситуация, така и с речевия акт и неговите участници. Стефанова възприема теоретичните схващания по този въпрос на Ив. Куцаров, Р. Ницолова и В. Зидарова и обобщава: „Под „детерминация“ се разбира широка по обем функционално-семантична категория, включваща различни семантични нюанси (определеност, неопределеност, генеричност) и разнообразни изразни средства – граматични и лексикални (Зидарова 2004). Семантичното съдържание на тази морфологична категория се основава на отношението на явленията, означени с имена, към конкретността – индивидуална, количествена, обобщаваща”(с. 39-40).

Тази глава е разделена на четири части. В първата част – „Значение на определителния член” (с. 40-49) – се прави преглед на различни подходи при определяне значението на определителния член, които според авторката са подбрани специално във връзка с предстоящия анализ на формите със задпоставено показателно местоимение с определително значение. Представени са позиции на Ст. Стоянов, П. Пашов, Ив. Куцаров, В. Станков, Св. Иванчев, Т. Шамрай, Ел. Каневска-Николова и др. Най-общо В. Стефанова следва един подобен, но доста по-кратък преглед, направен в книгата на Ел. Каневска-Николова за тройното членуване в

родопските говори (Каневска-Николова 2006), но без да заема определена теоретична позиция². Това тя прави във втората част на втората глава – „Референциален подход”(с.50-56). Този подход, който се основава върху откриването на референтите на определената именна фраза, според авторката е най-подходящ при установяване значението на определителния член. Като се опира на изследвания на В. Зидарова, които са разгледани подробно, В. Стефанова говори за два типа референция: *ситуационна*, разбираана като отношение на езиковите единици към предмета на мисълта, и *текстуална*, разбираана като отношение между следващи езикови единици, които имат общ референт. Приведени са теоретични позиции и на други езиковеди – В. Маровска и Р. Ницолова, които също определят значението на определителния член въз основа на референтността.

Почти в края на този преглед Стефанова се спира на теорията на покойния датски медиевист Г. Сване за трите степени на релативност при тълкуване значението на членоподобно употребено задпоставено показателно местоимение в средновековни български текстове. Теорията на Сване беше приложена от П. Карамфилова върху езиков материал от произведения на писатели от Търновската книжовна школа. Както съобщава В. Стефанова, тя също възприема подхода на Сване по-нататък в дисертационния си труд (Автореферат, с. 11).

В третата част на втората глава – „Анафора и деиктичност” (с. 56-65) – се разглежда генетичната връзка на определителния член с анафоричната употреба на показателното местоимение. Основният извод, който се налага, е, че „анафоричната употреба на показателното местоимение може да се разглежда като начален етап от развоя на определителната морфема, когато тя все още е само „членоподобна” (с. 59). Привеждат се изследвания на Св. Иванчев и Ст. Гинина, където

---

² Необходимо е Стефанова да провери внимателно посочените страници при цитиране на изследването на Каневска-Николова, тъй като на много места те са сгрешени.

обсъжданата проблематика се поставя в светлината на теорията за актуалното членение на изречението.

Последната част на втората глава – „Концепции, свързани със значението на определителния член извън българската традиция” (с. 65-69) – съдържа подбрани становища на чуждестранни езиковеди за значението на определителния член в други езици (старогръцки и английски). Тази част има типологичен характер и не открива никакви особени отлики между тях и значението на българския определителен член – то е свързано „със значението на показателното местоимение и неговата функция зависи от способността на участниците в дискурса да идентифицират обекта като познат или единичен в зависимост от ситуацията или от общата си култура” (с. 69).

Следващите две глави са същинската, аналитичната част на дисертационния труд. Те разглеждат ексцерпирания материал съответно на семантично и на синтактично равнище.

В третата глава – „Употреби на задпоставено показателно местоимение/определителен член в средновековни старобългарски и ранни новобългарски паметници” (с.70-153) – авторката подлага на семантичен анализ извлечения от избрани старобългарски и ранни новобългарски писмени паметници езиков материал, като използва избрана от нея методология. „Класифицирането на примерите – уточнява авторката – става по критерии, възприети от В. Станков, В. Зидарова, Св. Иванчев, Ст. Гинина и с прилагането на подхода, използван от Г. Сване” (с. 70). Тези критерии и подходи са формулирани много внимателно и точно, като в съответствие с тях анализирания примери са разделени на четири групи според вида релативност и характера на референтността (отношението между езиковата фраза и нейния обект в интерпретацията на субекта).

Трябва да се каже, че В. Стефанова е извършила огромна и качествена работа върху значителен по обем и често труден за категорично

тълкуване езиков материал. Авторката специално уточнява, че е нужен точен критерий за разграничаване на анафорична употреба на показателното местоимение от такава употреба на определителния член (това се отнася специално за примерите в първите две групи). Според нея „определителният член е загубил значението си на самостоятелна лексикална единица и само формално подвърждава идентификацията, която се постига чрез анафората. Показателното местоимение запазва своята самостоятелност като значеща лексема, изпълняваща функция и на междуфразова връзка” (с. 72-73).

Последователно в третата глава се привеждат всички примери, открити в посочените по-горе писмени паметници (изключение прави материалът от Троянския дамаскин), правят се задълбочени наблюдения, статистики и изводи. Изнесенният материал е много интересен и ценен, той предлага богати възможности за бъдещи изследвания, свързани с историята на определеността в българския език. Авторката посочва, че нерядко материалът допуска двойствено тълкуване, което не ѝ позволява в такива случаи да прави категорични изводи. Приемам това и няма да се спирам на отделни такива форми и употреби, които са ми направили впечатление в текста. Интересно е, че в писмените паметници до XVI-XVII век не се откриват примери с генерализираща (количествена) функция на задпоставеното членоподобно показателно местоимение. Твърде несигурни са примерите и от ранните новобългарски паметници – Чергедските молитви и Троянския дамаскин, изнесени в дисертацията. И самата авторка, всъщност, не е напълно сигурна, че те трябва да се отнесат към последната от четирите групи.

В началото на рецензията си споменах, че Бориловият синодик и три от житията на Евтимий Търновски стоят малко встрани със своята ярка нормативност и специално отношение към най-важните новоразвити

граматични черти на живата българска реч през XIV в.³ От специален коментар се нуждае фактът, че примерите в дисертацията от споменатите произведения са само от трета група – т. нар. индивидуализираща употреба на задпоставеното показателно местоимение/член.

Четвъртата глава – „Развитие на именната фраза с определителен член” (с. 154-238) – разглежда емпиричния материал на синтактично ниво. Описват се вариантите за съчетаване на детерминиращата морфема с различните форми в състава на именната група, като се имат предвид етапите в степента на граматикализация на задпоставеното показателно местоимение при превръщането му в членна морфема. Авторката изхожда от теорията на граматикализацията, която представя много подробно, като се опира на различни автори и изследвания (П. Хопър-Ел.Трогът, А. Мейе, Й. Курилович, Фр. Лихтенберг, К. Леман и др.). И тук прави впечатление много добрата библиографска осведоменост на В. Стефанова, както и умението ѝ да обобщава и систематизира изследвания с подчертано теоретичен характер.

В отделна част на тази глава са представени различни мнения, свързани с природата (специално с морфемния статут) на съвременния български определителния член – един важен и многократно дискутиран въпрос, който в случая стои малко встрани от основната цел на дисертационния труд. С казаното не бих искал да омаловажа иначе хубавия подробен преглед на различни схващания по този въпрос, който едва ли скоро ще намери общоприемлив отговор.

След началните теоретични постановки В. Стефанова предлага преглед на всички възможни варианти за мястото на членоподобно употребено показателно местоимение в състава на именна група в

---

³ Ив. Гълъбов напр. твърдеше, че Евтимий Търновски определено е избягвал определителния член и че в „Житие на св. Иван Рилски” „няма никакъв сигурен пример за член” (Гълъбов 1986, с. 324). Виж и **Ив. Харалампиев**. За членните форми в езика на писателите от Евтимиевата Търновски книжовна школа. – Бълг. език, 1992, кн. 4, с. 309-312.

използваните в изследването писмени паметници от IX до XVII в. (с. 169-238). Прегледът е пълен, прегледен и коректен, придружен е от статистически данни и е добра основа за по-категорични коментари, обобщения и изводи, които авторката прави (интересен е напр. коментарът на Стефанова за случаите, при които между името и неговия определител се появяват частици). Тук отново трябва да кажа, че Стефанова е извършила огромна изследователска работа с несъмнен приносен характер.

В **З а к л ю ч е н и е т о** (с. 239-247) са обобщени добре резултатите от конкретните наблюдения в основните две глави – третата и четвъртата, съобразени с предварително уточнена теоретична основа. То отразява в стегнат вид цялостната представата на авторката за времето, етапите и особеностите при възникването, развитието и установяването на членните форми в българския език.

В края на дисертацията е приложена библиография на използваната научна литература на български и английски език.

Авторефератът към дисертацията (39 с.) точно, вярно и с нужната пълнота отразява нейното съдържание и основните ѝ наблюдения, акценти и изводи. Напълно съм съгласен и със списъка за научните приноси на с. 37-38 в автореферата.

4. Публикации и участие в научни форуми

В. Стефанова представя списък с три научни публикации по темата на дисертационния труд. Участвала е освен това с доклади в 5 национални научни форума.

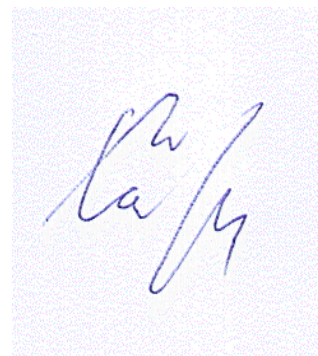
5. Заключение.

Изследването на Валентина Георгиева Стефанова върху историята на определеността в българския език е научен труд, който като проблематика, обем и постигнати резултати съществено надхвърля изискванията за първа научна дисертация. Дисертационният труд е определено приносен. В него

върху изобилен материал се проследява историята на членуването в българския език, определят се етапите и особеностите при превръщането на анафоричното задпоставено показателно местоимение в членна морфема Докторанката В. Стефанова показва отлична научна осведоменост и високи изследователски качества. Езикът на изследването е много добър, дисертационният труд се чете леко и с интерес. Направените в рецензията отделни бележки и препоръки са свързани или с дребни недоглеждания, или с мои виждания, които авторката е свободна да приеме или не.

Всичко това ми дава основание да препоръчам на членовете на научното жури да гласуват ЗА присъждане на образователната и научна степен „доктор по филология“ на Валентина Георгиева Стефанова, което без колебание ще направя и аз.

проф. д.ф.н. Иван ХАРАЛАМПИЕВ Иванов

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Ivan Haralampiiev', is placed over a light blue rectangular background.

1 май 2017 г.,
Велико Търново